

השושלת

בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות

גדי שגיב

מרכז זלמן שזר

גדי שגיב

השושלת

בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

11	פתח דבר
13	מבוא
	א. על שושלות, חצרות ושיטות 13
	ב. שושלת צ'רנוביל כמקרה מבחן 18
	ג. כיצד חוקרים שושלת? 22
	ד. שושלת צ'רנוביל: בין מקורות למחקר 32
	ה. על מבנה הספר 38

חלק ראשון: משפחה

41	מבוא לחלק הראשון
43	פרק ראשון: המייסדים
	א. נחום מצ'רנוביל 43
	ב. מרדכי מצ'רנוביל 46
	ג. בין ר' נחום לר' מרדכי 51
	ד. ר' נחום ור' מרדכי מול ההתנגדות לחסידות 54

56	פרק שני: ענפי השושלת
	א. הסתעפות השושלת והתפשטותה במרחב 56
	ב. אהרן מצ'רנוביל וצאצאיו 59
	ג. חסידות קורסטשוב 63
	ד. חסידות הורנוסטיפול 64
	ה. חסידות מקאדוב 66
	ו. חסידות טריסק 69
	ז. חסידות טלנה 72
	ח. חסידות סקווירה 76
	ט. חסידות רחמיסטריווקה 77
	י. חידוד הבדלים והופעת מתחים 78

פרק שלישי: הורשה וירושה: הנהגה, חצר, נכסים

- א. הנכסים העומדים לחלוקה 91
- ב. בסתיו ימיו של הצדיק: נקודת המבט של המוריש 94
- ג. צדיקים בעל כורחם 101
- ד. סכסוכי ירושה ותקוות להנהגה משותפת 105
- ה. התפצלות והקמה של תצורות חדשות 116
- ו. ינקות 127
- ז. מקומן של נשים בשושלת ובירושה 129
- ח. נקודת המבט של החסידים 135

חלק שני: הנהגה

מבוא לחלק השני

פרק רביעי הצדיקים והקהילות

- א. מניינים חסידיים וביקורים בקהילות 142
- ב. כתבי מגידות 145
- ג. הרבנים הממונים 155
- ד. תמיכה בתפקודים קהילתיים 157
- ה. הצדיקים והתברות לתורה ולמצוות 159
- ו. סכסוכים בקהילות 162
- ז. קהילות צ'רנוביל בארץ ישראל 172
- ח. בין גיבוש להתפוררות, בין עיירה לעיר 177

פרק חמישי: הכריזמה של הצדיק

- א. הכריזמה כעקרון פעולה 181
- ב. אמירת תורה 182
- ג. הצדיק כאמן במה 191
- ד. 'שש' בטלנה והתייאת מעמד הר סיני 193
- ה. שבת עם אברהם מטריסק 201
- ו. חסידים משתאים: דרשנות וירטואוזיות, דרשות בשבת, דיבורי חולין 205
- ז. הצדיק כמאגיקון 213
- ח. מדיטואל מאגי למופע פומבי: חנוכת בתי קברות 224

חלק שלישי: אתוס

- 229 מבוא לחלק השלישי
- 231 פרק שישי: הנחלת האתוס
- א. ספרות הדרוש 231
- ב. ה'הדרכות' 233
- ג. איגרות הדרכה 238
- ד. טיפולוגיה של צדיקים וחסידים 242
- 255 פרק שביעי: אבני בניין באתוס הצ'רנובילי
- א. מידות 255
- ב. אותיות 258
- ג. דעת 262
- ד. ברית 266
- 274 פרק שמיני: ערכים דתיים מתחרים
- א. בין תפילה לתלמוד תורה 274
- ב. בין נגלה לנסתר, בין פשט לסוד 278
- ג. בין אמונה דעתנית לאמונה פשוטה 291
- ד. התפילה המיסטית: בין 'התפשטות הגשמיות' ל'פירוש המילות' 297
- ה. התמודדות עם מחשבות זרות: בין מאבק להעלאה 303
- ו. בין סגפנות לעבודה בגשמיות 320
- ז. בין עבודה עצמית להתקשרות בצדיק 323
- ח. מעמדה של המשחיות: בין אדישות לערנות 328
- ט. אתוס של פשטות 332

חלק רביעי: מבית ומחוץ

- 337 מבוא לחלק הרביעי
- 339 פרק תשיעי: מפגשים עם חסידויות אחרות
- א. בין רוסיה ל'פולין': מפגש צ'רנוביל-תב"ד 339
- ב. צ'רנוביל בין צאנז לסדיגורה 345

- ג. בין רוסיה לגליציה 351
 ד. נזילותן של ההשוואות 361

363

פרק עשירי: אתגרים מבחוק

- א. היחסים עם השלטונות ו'גזרת הצדיקים' 363
 ב. היחס להשכלה: בין מאבק לאהדה 373
 ג. ייסודן של ישיבות 377
 ד. היחס לציונות 382
 ה. מצוקה כלכלית ופרנסות חדשות 384
 ו. הגירה, מהפכות, מלחמות ופוגרומים 395

402

סיכום: היש 'שיטת צ'רנוביל'?

- א. הקושי לשחזר אתוס שושלת 402
 ב. פיצול והתגוננות 404
 ג. דמיון משפחתי וההתמודדות עם החולשות האנושיות 407
 ד. מגמות של שינוי 409
 ה. עוצמה או חולשה? 415

420

נספח: תרשימים גנאלוגיים

429

מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים

453

מפתחות

- א. שמות האנשים 453
 ב. שמות המקומות 461
 ג. נושאים 464

חלק ראשון

משפחה

מבוא לחלק הראשון

שושלות חסידיות הן משפחות שבהן הועברה ההנהגה מצדיקים לבני משפחתם – בדרך כלל לבנים אך לעתים גם לחתנים או ישירות לנכדים. בחלקו הראשון של הספר, פרקים ראשון עד שלישי, מתוארות בקצרה תולדותיה של חסידות צ'רנוביל, בעיקר מנקודת המבט השושלתית-משפחתית, אך מתוך התייחסות מה להיבטים נוספים, המודגשים יותר בחלקים האחרים: היחסים עם החסידים והאתוס.

הפרק הראשון מתמקד בצמיחתה של השושלת בשני הדורות הראשונים. ככלל, השושלות החסידיות הראשונות לא תוכננו מלכתחילה, אלא צמחו כמעט במקרה בנסיבות חברתיות שאפשרו זאת. בדרך כלל הצדיק שנחשב לאב המייסד של השושלת לא חשב על עצמו כמייסד שושלת ולא תיאר לעצמו שתימשך ממנו שושלת, ורק הופעתו של יורש בדור השני הגדירה את שניהם כשושלת. גם בשושלת צ'רנוביל אפשר לומר כי ר' נחום היה אבי השושלת ומי שמורשתו הרוחנית הפכה לאתוס של השושלת, ואילו ר' מרדכי היה המייסד בפועל של השושלת ומי שעיצב את דמותה התברתית.

ר' מרדכי היה הצדיק היחיד בדור השני, בשל הטעם המקרי שבעת פטירתו של ר' נחום לא היו לו אחים נוספים שהיו יכולים לשאת את ההנהגה (אחיו נפטר עוד בחי אביהם, ואחותו, כמו כל אישה, לא נחשבה כמי שיכולה להנהיג חסידים). אולם לר' מרדכי היו שמונה בנים וכולם נשאו בהנהגה, ולמעשה החל בדור השלישי נהג בחסידות צ'רנוביל דגם של הורשה מתפצלת, שלפיו כל בניו של צדיק היו אמורים לעלות להנהגה כצדיקים. דגם כזה היה מקובל בכמה חצרות באוקראינה, כמו רוז'ין וסוויין, וכן בחצרות בגליציה, כדוגמת צאנז ובלז. בחצרות אחרות נהגו דגמי הורשה אחרים: בתב"ד ובקרלין נהגה בדרך כלל הורשה לצאצא אחד, ואילו בכמה חסידויות בפולין הקונגרסאית הועברה לעתים ההנהגה לתלמיד מוכשר.

הפרק השני מציג את ענפי השושלת מן הדור השלישי, את הצדיקים העיקריים שהנהיגו אותם, ואת היחסים שהתפתחו בין הענפים. בפרק זה מוזכרים צדיקים רבים, וכדי לא להכביד מילים ולפגום ברציפות הקריאה נמנעתי מאזכור שמות שאינם חשובים להבנת ההסתעפות, והסתפקתי בפירוט על הצדיקים עד הדור השלישי, ומהדורות המאוחרים יותר – רק על צדיקים בולטים. כמו כן נמנעתי מהערות המפנות למידע בסיסי על הרמויות הנזכרות, והפנתי באופן כללי לעבודת הדוקטור שלי. כדי להקל בהתמצאות בסבך השושלת אפשר להסתייע בנספח התרשימים הגנאלוגיים שבסוף

הספר. בכל הפרטים הגנאלוגיים אפשר בדרך כלל להסתמך גם על הספרות החסידית הפנימית, שזה עיקר כוחה.¹

צדיקים חסידיים פעלו במסגרות ארגוניות של חצרות עוד בימיו של המגיד ממזריץ', וצדיקי צ'רנוביל לא היו שונים בעניין זה וענפי השושלת התפתחו בזיקה לחצרות. תיאור עקרוני מקיף של חצר חסידית הובא בספרו של דוד אסף 'דרך המלכות',² ועליו הסתמכתי בספר זה. לא ראיתי צורך לחזור על פרטיו, אלא לדון בהקשרים הספציפיים של החצרות הצ'רנוביליות.

הפרק השלישי עוסק בתמציתה של השושלתיות, כלומר במעבר בין הדורות, אך לא בשאלת ההצדקה של עצם ההורשה לצאצאים. שאלה זו כבר נדונה בהרחבה במחקר, ומסקנות הדיונים האלה מונחות בבסיס הדיון הנוכחי.³ גם אין כוונה לעסוק בהקבלות אפשריות בין המנגנונים השושלתיים בחסידות לבין מנגנונים דומים בסביבה הפולנית-רוסית.⁴ הכוונה היא לדון באופנים שבהם הורשה זו יצאה אל הפועל בשושלת צ'רנוביל, כלומר בתהליכים או במכניזמים של ההורשה.

העברת ההנהגה בין דורות לא הסתכמה רק בהעברת תואר הצדיק מאב לצאצאיו אלא הייתה כרוכה גם בהעברה של מכלול מרכיבי ההון של הצדיק, שכללו בין השאר גם את החצר והמנגנון הארגוני שלה, ובמיוחד זכויות גיוס הכספים והמנגנונים שהיו כרוכים בכך. כלומר, בהורשה זו היו כרוכות בלא יכולת הפרדה הורשת המשרה והורשת החצר והנכסים, ובמובן ידוע, גם המשרה היא סוג של נכס. ואם העברת ההנהגה הייתה למעשה פיצול ההנהגה, הרי הורשת החצר הייתה למעשה פיצול החצר. לפיכך, הפרק השלישי אינו עוסק רק באנשים אלא גם בנכסים.

1 אפשר לפנות לספרים כדוגמה: גרוסמן, שם ושארית; אנציקלופדיה לחסידות; בעלוץ צדיקים; החסידות מדור לדור; מלכות בית טשערנאביל. ברישום סדר הצאצאים הלכתי לפי גרוסמן, אשר נראה כי מציין את השמות לפי סדר הולדתם (בניגוד, לדוגמה, ל'בעלוץ צדיקים', המציין קודם את הבנים ואחר כך את הבנות). התרשימים הגנאלוגיים שכנספס לספר כוללים את הדמויות עליהן ידוע שתפקדו כצדיקים.

2 אסף, דרך המלכות, עמ' 363–434.

3 לדוגמה: אסף, דרך המלכות, עמ' 100–117; דיינר, אנשי משי, עמ' 117–135.

4 על הקבלות אפשריות בין החסידות על מוסדותיה ותהליכי התגבשותם ובין מאפיינים חברתיים של החברות הפולנית והרוסית: רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 243; טלר, גאוגרפיה.

פרק ראשון

המייסדים

א. נחום מצ'רנוביל

אבי שושלת צ'רנוביל הוא מנחם נחום מצ'רנוביל (1730–1797), שנחשב לאחד מצעירי תלמידיו של הבעש"ט ולאחד מזקני תלמידיו של המגיד ממזריץ'. הידיעות על חייו מועטות והן מבוססות בעיקר על מסורות משפחתיות ועל מסורות חסידים.¹ אחת מהן מספרת על שנות צעירותו של ר' נחום ועל ראשית תפקודו כצדיק. מסורת זו הובאה בשמו של יצחק מסקוויר, נכדו של ר' נחום, על ידי ישעיה וולף ציקרניק, שהיה חסיד של ר' יצחק ומלקט בולט של מסורות על השושלת:

סיפר אדמו"ר הרה"ק [אדונו מורנו ורבנו הרב הקדוש] מרן ר' יצחק מסקווירא וצוק"ל, כי זקנו הרה"ק ר' נחום מטשערנאביל וצוק"ל היה מתחלה עני ואביון עד אין שיעור. ולא היה בביתו להגן ולכסות א"ע [את עצמו] מפני הקור והציה רק פעלץ [מעיל פרוח] אחד. וכשהיה צריך לילך בלילה בימי החורף לטבול א"ע בנהר כדרכו בקודש, הלכה אשתו עמו לשמרו [את הפעלץ]. והיתה היא לובשת הפעלץ עד בואם אל הנהר, ובחזרתם מן הנהר היה הוא לובש הפעלץ עד בואם לביתם. והבגד התחתון שלו, שקורין קאפאטע היה קרוע מאד מלמעלה בין כתפיו, עד שכמעט שהיה נראה שם בשרו. ולא היה לו במה לתקנו. ואז"כ נתרוב לו מעט וקנה לעצמו מלבוש עליון שהיו קורין טווליק, ועלה בדעתו לכתת רגליו ללכת להבעש"ט וכן עשה. וכאשר בא להבעש"ט בפעם הראשון היה אז איזה יומא דפגרא. והיה יושב אז הבעש"ט עם התלמידים שלו בסעודה. וכאשר בא הרה"ק ר' נחום שמה, קיבל שלום אצל הבעש"ט ואז"כ עמד באיזה פנה מן הצד. ויקרא אותו הבעש"ט ויאמר אליו: 'יונגער מאן [איש צעיר], לך ורחץ ידיך לאכילה ותסעוד עמנו'. ועמד אז הרה"ק ר' נחום נבוך ברעיונותיו, ולא ידע מה לעשות, כי אם יסעוד עמם כשהוא לבוש עם הטווליק – אינו הגון, ואם יפשוט מעליו הטווליק, ג"כ אינו הגון, כי המלבוש התחתון שלו לא היה מהודר, כמו שכתבנו. עד שקרא אותו הבעש"ט פעם שנית ואמר לו: 'לך ורחץ ידיך ותסעוד עמנו'. אז רחץ ידיו וסעד עמם. והיו שם הרה"ק ר' נחום אז אצל הבעש"ט זמן רב, ונעשה תלמיד מובהק של הבעש"ט. ואז"כ בבואו לביתו מרבו הקדוש, תיכף קבלו אותו לעיר אתה להיות

1 לפרטים נוספים ולמקורות על נחום מצ'רנוביל ראו: שגיב, עבודת דוקטור, עמ' 56–57.

שם מגיד. ונתנו לו שכירות בכל שבוע שלשה פיטאקס (שהוא בערך ארבעה קאפיקעס חצי). את"כ קבלו אותו לעיר אחרת, ושם נתנו לו שכירות בכל שבוע חמשה פיטאקס. ואת"כ קבלו אותו לעיר טשערנאביל ושם נתנו לו מקופת הקהל בכל שבוע רובל אחד (שהוא בערך חמשה ועשרים קאפיקעס). ועשיר אחד משם נתן לו מכספו בכל שבוע ארבעה רובל, שהוא בערך ר"כ [רובל כסף] אחד.²

על פי מסורת זו, פגישתו של ר' נחום עם הבעש"ט שינתה את חייו בראש ובראשונה מהבחינה הרוחנית, לאחר שנעשה 'תלמיד מובהק' של הבעש"ט. אך לא פחות מכך, לפגישה זו היו השלכות על מעמדו החברתי והכלכלי לאחר שהתקבל כמגיד בעיר אחת, כנראה פוהרבישץ'ה, שם התגורר לפחות עד שנת 1776. לימים (לא יאוחר מ־1779) קיבל את משרת המגיד בצ'רנוביל. גם אם יש לקרוא את הסיפור בעיקר כסיפור התגלות שנועד לבסס את סמכותו הרוחנית של ר' נחום, שבו המפגש עם הבעש"ט מוצג כעין 'יטואל מעבר', אין בכך כדי להטיל ספק בעובדה שבדומה לבעש"ט בשעתו, שלמעשה התפרנס בקביעות מקופת הקהל,³ גם ר' נחום קיבל משרה קהילתית בצ'רנוביל. זאת ועוד, ר' נחום נהג לנסוע בין העיירות, לדרוש ברבים ולפעול כ'בעל שם', כלומר כמקובל מאגיקון. הוא עשה זאת לאחר שהתקבל כמגיד בצ'רנוביל וייתכן שעוד קודם לכן. כך או כך, גם בעניין זה הוא פעל בדומה לבעש"ט.⁴ ר' נחום פעל בתקופה שבה החסידות הונגה על ידי דמויות יחידות והשושלות היו בשלבי התהוות. בין הצדיקים שפעלו בקרבת מקום ושעמם גם קיים קשרים קרובים היו נכדו של הבעש"ט, ברוך ממז'בוץ, בנו של המגיד, ר' אברהם 'המלאך', שניאור זלמן מלאדי ולוי יצחק מברדיצ'ב.⁵

דרשותיו של ר' נחום כונסו והובאו לדפוס במפעל משותף שלו ושל אחד מתלמידיו, אליהו מיורוביץ. קובץ הדרושים על התורה, 'מאור עינים', בצירוף ה'לקוטים', יצא לאור בס'לוטה זמן קצר לאחר פטירתו של ר' נחום, כנראה בסוף 1797, ובאותה שנה נדפס באותו מקום גם קובץ הדרושים על הש"ס, 'ישמח לב'. המקורות הצ'רנוביליים כמובן הפליגו בשבחיו של הספר ובמידת התקבלותו,⁶ אולם למנהיג החב"ד אהרן הלוי מס'רשק'ה מיוחסת הסתייגות מ'מאור עינים' וגם מ'אור המאיר' של זאב וולף מו'יטומיר, שנכתבו בידי תלמידים אשר 'בוודאי לא השיגו עומק דעת רבותיהם'.⁷ אולם מעבר

2 ציקרניק, ספורים ומאמרים יקרים, עמ' 7-8; ספר החסד, עמ' 65-66.

3 רוסמן, הבעש"ט, עמ' 218.

4 פדיה, הדגם החברתי-דתי-כלכלי, עמ' 322, 353-354.

5 שגיב, נחום מצ'רנוביל, עמ' 17-18.

6 ראו המסורות שמביא ציקרניק, סיפורים ומאמרים יקרים, עמ' 9-10, וכינהן גם שבחים מצד החיד"א ותחוה מלובלין.

7 תשבי, המשיחיות בחסידות, עמ' 41 הערה 180.

להגיגורפיה ולמרות ההסתייגות, הספרים אכן זכו לפופולריות המשתקפת בכך שעד מלחמת העולם הראשונה נדפסו ספרי 'מאור עינים' ו'ישמח לב' 17 פעמים, בנפרד או מכורכים יחדיו,⁸ שיעור שאינו נופל בהרבה מספריהם של החשובים שבממורי החסידות המוקדמים.⁹ ספרי ר' נחום גם זכו למעמד סמכותי בשושלת צ'רנוביל: הצדיקים הרבו לצטט מהם (ואף היו בניניהם שהעדיפו לצטט מספרי ר' נחום מאשר לומר דברי תורה משל עצמם)¹⁰ והמליצו לחסידים צעירים ללמוד מהם.¹¹

ההיסטוריון שמעון דובנוב הגדיר את נחום מצ'רנוביל 'בעל מסתורין קיצוני', שתורותיו חסרות חידוש בהשוואה לבעש"ט ולמגיד ממזריץ', והמיוחד שבהן הוא הלבוש הקבלי הגרוע שבו הולבשו.¹² קשה להסכים לשיפוט השלילי הזה. נכון שהספרים 'מאור עינים' ו'ישמח לב' דומים לספרי דרוש חסידיים מוקדמים אחרים, אולם יש בהם כמה דגשים מיוחדים אשר יתבררו בהמשך. לצורך אפיון ראשוני אציין שר' נחום מקדיש מקום לא מבוטל לדיונים בעקרונות מטפיויים וקבליים של צמצום ושבירה. הדבר בולט בוודאי לעומת העיסוק המועט בתאולוגיה אצל צאצאיו, אך גם לעומת דרושים של חבריו לבית המדרש של המגיד ממזריץ'. אלה נמנעו בדרך כלל מלעסוק בתאולוגיה לשמה ועשו זאת בעיקר כאמצעי להצגת הנחיות מיסטיות ומוסריות (להוציא כמובן את שניאור זלמן מלאדי, שהדיונים התאולוגיים אצלו הם אולי הבולטים ביותר מבין תלמידי המגיד). מושג בולט במיוחד אצל ר' נחום הוא ה'דעת' אשר כפי שיתברר, מתפרש במשמעות רחבה של דבקות וחיבור בין מרכיבי מציאות שונים. בדרושי נדירים מאוד ביטויים של ביטול עצמי, הנפוצים בדברי המגיד ממזריץ'. לעומת זאת, יש בדרושי הדגשה של תיקון המידות, עבודה בגשמיות, העלאת מחשבות זרות ומשיחיות. כפי שיתברר, סוגיות הקשורות במחשבות זרות ובמשיחיות התקבלו ואף פותחו אצל כמה מצאצאיו. ואולם העבודה בגשמיות התקבלה בהסתייגות דווקא, וכנגדה אפשר למצוא מגמות סגפניות מסוימות אשר הונחלו כנראה אצל מרדכי מצ'רנוביל, בנו של ר' נחום וממשיך דרכו.

נוסף על ספרי הדרוש, לר' נחום מיוחסים ארבעה נוסחים של הנהגות שנדפסו במקומות

- 8 לפירוט המהדורות ראו: שגיב, עבודת דוקטור, עמ' 256 הערה 10.
- 9 לשם השוואה, על סמך רישומי אתר האינטרנט של מפעל 'הביבליוגרפיה של הספר העברי' (נכון ליום 31.12.2013), עד שנת 1914 נדפסו ספרי יעקב יוסף מפולנאה 19 פעמים; כתבי המגיד ממזריץ' – 20 פעמים; ספר 'נועם אלימלך' – 30 פעמים; 'קדושת לוי' – 32 פעמים; 'אור המאיר' – 12 פעמים; וכמובן, ספר ה'תניא' נדפס הרבה יותר מ-30 פעמים.
- 10 לדוגמה, אהרן מצ'רנוביל (הורודצקי, תסידות והסידים, ג, עמ' פט).
- 11 מנהם נחום טברסקי [האדמו"ר מצ'רנוביל בני ברק], ליקוט מראי מקומות בספה"ק על התורה ומועדים, בני ברק תשס"ב. קונטרס זה כולל המלצות ללימוד בספרי חסידות כעבור בחורי חסידות צ'רנוביל.
- 12 דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 200–202.

פרק ראשון

שונים, ובהם מקורות הכוללים יותר מנוסח אחד.¹³ הנהגותיו של ר' נחום הן ברות הנהגות המגיד ממזריץ', ואחד הנוסחים אפילו מבוסס עליהן ממש, כפי שהוכיח זאב גריס. ראויה לציון גם תוספת דרוש לנוסח המוקדם ביותר של ההנהגות. תוספת זו כוללת חוליה ראשונה במסורת של תיקוני תשובה צ'רנוביליים ייחודיים שגם אליהם אתייחס בהמשך.¹⁴

ב. מרדכי מצ'רנוביל

לר' נחום נולדו שני בנים ובת. בנו הבכור משה נפטר בגיל צעיר, צאצאי בתו התגוררו בעיירות אחרות, ואילו בנו הצעיר, ר' מרדכי (1770–1837) שהחל לקבל את חסידיו של אביו עוד בחייו של ר' נחום, קיבל לבסוף את התואר המגיד של צ'רנוביל והפך למעשה לממלא מקומו של האב.¹⁵ משמעויות המגידות כמוסד יידונו בהמשך, אולם כבר עכשיו אפשר להיווכח כי השושלת נוצרה במסגרת המשרה הקהילתית של מגיד בצ'רנוביל.¹⁶ כמו על ר' נחום, ישעיהו וולף ציקרניק מביא גם על ר' מרדכי סיפור של התגלות והתקבלות:

תיכף אחרי פטירת הרה"ק ר' נחום מטשערנאביל צוק'ל התחיל בנו המגיד הנ"ל לנסוע בעולם. ויבא לעיר קארסטשוב בלילה. וישאל תיכף מי הוא הגבאי המתברא קדישא מעיר הזאת. ויאמרו לו על איש אחד שהיה שמו פנחס. ויאמר: 'הביאו אותו אלי מהרה'. וילכו איזה אנשים לר' פנחס הנ"ל וימצאו אותו, כי הוא ישן כבר. ויקיצו אותו משנתו, ויאמרו לו, כי המגיד מטשערנאביל בא לפה ושלת אותנו לקרוא לך לבוא אצלו. ולא רצה ר' פנחס הנ"ל לקום ממטתו ואמר להם: 'הלא עדיין רך בשנים הוא, ואם אבוא אליו בבוקר יהיה ג'כ טוב'. ולא רצה לקום בלילה בשום אופן. ויבאו האנשים להמגיד ויאמרו לו כי ר' פנחס אינו רוצה לקום. וישלת אותם המגיד פעם שנית, לאמר לו שיבא בלי שום תירוץ כלל. וילכו האנשים פעם שנית, ויזרו את ר' פנחס ביתר שאת, אבל הוא לא נתפעל כלל, עד שאשתו שלחה אותו בעל כחו.¹⁷

בהמשך הסיפור מתוארת השיחה שנערכה בין ר' מרדכי לר' פנחס, ובה גילה ר' מרדכי כי אנשי התברה קדישא קברו אישה וגבר בקבר אחד. ר' פנחס נאלץ להודות בכך,

13 עוד על קובצי הדרוש וההנהגות המיוחדים לר' נחום: שגיב, עבודת דוקטור, עמ' 255–258.

14 על תיקוני התשובה ראו: שגיב, תיקון הברית ושיח הסגפנות, סעיף ד.

15 לפרטים נוספים ולמקורות על ר' מרדכי ראו: שגיב, עבודת דוקטור, עמ' 57–60.

16 משרת המגיד הפכה למוסד שכונה 'מגידות', שהתבטא בחוזה ('כתב מגידות') בין הצדיק לקהילה ולפיו הצדיק אתראי על הקהילה בכל ענייני הדת, ובכלל זה יש לו הזכות הבלעדית למנות מינויים של 'כלי קודש'. ראו על כך בפרק הרביעי, סעיף ב.

17 ציקרניק, סיפורים ומאמרים יקרים, עמ' 24–25.

ונימק זאת בקור העז ששרר בליל הקבורה והקשה את החפירה. וזה סופו של הסיפור: 'אז זירו אותם המגיד שילכו תיכף לחפור קבר, וליקח האיש מהקבר הראשון ולקבורו שם. ואמר, כי האיש ההוא הנפטר מעת קבורתו הוא הולך אצלו ומבקשו לעשות לו טובה. ובשביל דבר זה בא לקארסטשוב לתקן זאת. ומעת ההיא ידעו כי רוח אלהים בו'. אמנם בהתחלת הסיפור ר' מרדכי מוצג כבנו המיוחס של ר' נתום, שכבר נשא את התואר מגיד והחל לתפקד כצדיק בנסיעותיו בקהילות, אך עדיין נחשב אדם צעיר (הוא היה אז בסוף שנות העשרים לחייו) שאין חייבים להדר בכבודו. לעומת זאת, בסיומו של הסיפור ר' מרדכי מוצג כמיסטיקן עצמאי המתקשר עם נשמות מתים, ושיכולותיו אלה מאפשרות להחזיר את ההרמוניה לעולם. את גילויי החטא הנסתר אפשר להבין כ'דיטואל מעבר' שבסיומו נמצא ר' מרדכי ראוי לתפקידו. הביקור יוצא הדופן באישון לילה, והפנייה הסמכותית לאחד מהמכובדים שבחברי הקהילה העצימו את הרושם בקרב תושביה. הסיפור מזכיר סיפורים על הבעש"ט שהיה מגיע לקהילות וחושף עברות בזכות ראייתו הנסתרת,¹⁸ אך הוא כבר מותאם למציאות החברתית השושלתית החדשה. לחסידים היה חשוב לבסס את סמכותו של ר' מרדכי כצדיק בזכות עצמו, ובסיפור זה עבר ר' מרדכי ממעמד של מי שיש לו ייחוס בלבד, למעמד של מי שירש גם את הכריזמה של אביו.¹⁹ נוסף על כך, אפשר לקרוא סיפור זה גם כעימות בין שני מוקדי סמכות בקהילה: בין הגבאי של החברה קדישא, המייצג את הממסד הקהילתי המסורתי, לבין המגיד הצ'רנובילי המתפקד גם כבעל שם המתקן פגמים ורוחניים נסתרים לטובתה של הקהילה כולה. בהמשך יתוארו שיתופי פעולה הדוקים בין הצדיקים לבין חברות, ובמיוחד חברות קבורה. ואולם במקרה זה (ואולי הדבר מאפיין שלב מוקדם זה בהתמסדות השושלת) היחסים מוצגים כעימות. בעימות זה ר' מרדכי מוצג כאדם תקיף הנוקט יוזמה בעניינים קהילתיים, ואינו חושש להתעמת עם דמויות שסמכותן לכאורה גדולה משלו.

למרדכי מצ'רנוביל יוחסה קביעת ה'מעמדות', כלומר גביית מסים קבועים מקהילות חסידיו.²⁰ ר' מרדכי גם נודע בגביית הכספים התקיפה שלו. השיח המשכילי הציג זאת כתאוות ממון.²¹ לעומת זאת, מסורות הגיוגרפיות רבות מבקשות להצדיק גבייה זו

18 אטקס, הבעש"ט, עמ' 112. על חשיפת עברות נסתרות בידי בעלי שם ראו: גרוצינגר, צדיק ובעל שם, עמ' 165–167.

19 הצגת ר' מרדכי בסיפור זה כמי שממשיך את דרכו של אביו היא מוטיב בולט גם בסיפורים אחרים. ראו לדוגמה: נפלאות הצדיקים, עמ' 21–22 (ר' מרדכי מסייע לתיקונו של מי שגרם צער לר' נתום אביו ובשל כך התגלגל שוב לעולם).

20 על ה'מעמדות' ראו: אסק, דרך המלכות, עמ' 404–409. על מקור המונח ראו שם, עמ' 404 הערה 73. דוגמה למכתב של ר' מרדכי בעניין גביית כספים מקהילה: אגרא דבי הילולא, עמ' כ–כא.

21 ראו לדוגמה הורדצקי, חסידות וחסידים, ג, עמ' פה.

בנימוק שר' מרדכי תמך בחשאי בצדיקים נסתרים.²² מעניינת העובדה שגם במסורות המובאות בשם בניו של ר' מרדכי אפשר להבחין בביקורת על תאוות הממון שלו, או לפחות להיווכח באי-נחתו שהיא מעוררת. דוגמה לכך היא מסורת עוקצנית במיוחד שהובאה מפיו של אברהם מטריסק:

כשהייתי עוד ילד ורך בשנים כבן שלש נסעתי פעם את אבי הקדוש הר' מאטילע מטשרנוביל וצלה'ה לשאף אייר צח כדרכו בקודש ובאמצע הדרך עמדו הסוסים פתאום ולא רצו ללכת אף שהיה דרך טוב וכבוש ועמדו כך בערך שעה אתה ולא יכלתי עוד לעזור במילין כאשר הובנתי שמסתמא הלא דבר קשה היא ולא בזמן עומדים הסוסים ואינם יכולין ללכת הלאה ואמרתי לאבי וצלה'ה אבי מה לנו לעמוד בפה זמן רב כזה קח המעות והשלך לתחת העגלה וניסע להלן.²³ וכאשר שמע אבי וצלה'ה דברי לא רצה לעשות כזאת כדרך הצדיקים שממונם תביב עליהן, ועמדנו כך עוד כחצי שעה ושמעתי קול שאמר הלא נתתי לכבודם מעות ולמה זה לא תעשו לי טובה ואז לקח אבי וצלה'ה א' ר"כ והשליך להלאה וכך אמר בלשונו הקדוש קח לך הא' ר"כ שנתת לי כי אתה שנתת לי הפדיון עברת כמה עברות גדולות ר"ל, את"כ סיפר לי אבי וצלה'ה בזה הלשון שפעם אחת בא לפני איש אחד ונתן לי קוויטל עם א' ר"כ פדיון האישי הזה היה איש רע מאוד וכעת בא אלי בטענה ולא נתן לי לנסוע מחמת שאין לו מנחה בהעולם האמת ובכן ורקתי לו הא' ר"כ שנתן לי בפני, ותיקף הלכו הסוסים להלאה, ועל דבר זה סיים הרב הצדיק הר' יצחק מסקווער וצלה'ה זה ה' מחמת שלא נתן לו רק א' ר"כ אך אם היה נותן לו סך חמשה ועשרים ר"כ בוודאי היה מתפש איזה קנה עברו לתקנו אפילו מתחת לקרקע ולא היה זרק לו חמשה ועשרים ר"כ בפניו.²⁴

אין זה משנה אם המעשה אמנם התרחש (מה גם שיש לו כמה גרסאות ואחת מהן מיוחסת ללוי יצחק מברדיצ'ב).²⁵ חשיבותו לענייננו היא בכך שלא רק מתנגדיו של ר' מרדכי מייחסים לו חמדנות, אלא גם בניו שלו. מעבר לתאוות ממון ולגבייה תקיפה, חשוב לציין כי קביעת ה'מעמדות' היא ביטוי מובהק של מיסוד הקשרים בין הצדיק לבין חסידיו.²⁶

ר' מרדכי חי כל חייו בצ'רנוביל, אבל בשנותיו האחרונות עבר לגור זמן מה בבוהוסלב. סיבת המעבר אינה ברורה. יש רמז לסכסוך שהתגלע בינו לבין קהילת

22 דוגמה ללקט של מסורות כאלה: קלפהולץ, אדמו"רי טשרנוביל, עמ' קיג-קלו.

23 אולי משתמע מכאן מנהג להשליך מעות תחת עגלה תקועה כסגולה לשחרורה.

24 ספר החסד, עמ' 60.

25 למקבילה טלגאית אהדת יותר: מקלר, פון רבינ'ס הויף, ב, עמ' 14-15. לגרסה המייחסת סיפור זה ללוי יצחק מברדיצ'ב: נפלאות הצדיקים, עמ' 10.

26 על יחסי הצדיקים והחסידים ראו בחלק השני של ספר זה.

צ'רנוביל, אך ייתכן שהדבר קשור ברצון שהביע בשנותיו האחרונות להתרחק מהנהגה חסידית. בהקשר זה אין לפסול גם את האפשרות הנרמזת בכמה מסורות חסידיות בדבר משבר נפשי שפקד אותו בשנותיו האחרונות.²⁷

דברי תורה של מרדכי מצ'רנוביל כונסו בספר 'ליקוטי תורה', אשר נדפס לראשונה ב-1859 בצ'רנוביץ, כנראה על יסוד כתב יד אחד שהיה ברשות אחד מבניו של ר' מרדכי, יעקב ישראל מצ'רקאס. 'ליקוטי תורה' מתחלק לשלושה חלקים עיקריים: (א) חטיבה של שבע 'הדרכות' ממוספרות, שהן תורות המשולבות עם הנהגות;²⁸ (ב) דרושים על פרשות השבוע; (ג) ליקוטים, שהם יחידות ספרותיות קצרות (בדרך כלל פסקה יחידה) ללא אפיון מובהק, המבוססות על פסוקים שונים ועוסקות בנושאים מגוונים. עריכת ההדרכות שבדפוסים הישנים של 'ליקוטי תורה' משובשת,²⁹ ובכתבי יד מצויים דברי תורה נוספים שאינם כלולים בדפוסים הישנים של 'ליקוטי תורה', אם כדרושים על פסוקים, אם כהדרכות נוספות, ואף מצויות חטיבות שלמות נוספות של הנהגות והנחיות ביצועיות אחרות כדוגמת תפילות וכוננות.

כמו 'מאור עינים', גם ספר זה זכה לפופולריות בהשוואה לספרים של מנהיגי שושלות חסידיות במאה התשע-עשרה. ייתכן שה'הדרכות' המעשיות הפותחות את הספר משכו את לב הקוראים. אולם גם היקפו הצנוע – פחות משבעים דפים במהדורה הראשונה – מן הסתם הווייל את מחירו ואפשר לקהל רחב יותר לרכשו. אבל בניגוד ל'מאור עינים', הספר לא זכה למעמד סמכותי בשושלת צ'רנוביל. ייתכן שיש לתלות את הדבר בכך – לנוכח החומר שנכלל לימים ב'ליקוטי תורה השלם' – שהספר כולל חלק קטן יחסית מדברי התורה המיוחסים לר' מרדכי. ואמנם, מצויות מסורות משפחתיות ולפיהן גם לאחר צאתו לאור של הספר העדיפו צדיקי השושלת להמשיך ללמוד את תורות ר' מרדכי מכתבי יד (אחד מהם אף נכתב אחרי צאת הספר בדפוס).³⁰ וכך נהגו זמן רב, אולי גם עד לתקופה שבין מלחמות העולם.³¹

27 על שינויים באישיותו ובדרכי הנהגתו של ר' מרדכי בערוב ימיו, ובהם תיאורו כמי ש'כמה שנים שאיננו בזה העולם': צירקניק, סיפורים ומאמרים יקרים, עמ' 21; בית ישראל, עמ' 159; טברסקי, תוצר הפנימית, עמ' 95.

28 גריס, ספרות הנהגות, עמ' 103–104, הבחין בין תורות משולבות עם הנהגות לבין הנהגות רטואליות קצרות. על פי הבחנה זו, ההדרכות משתייכות לסוג הראשון, אולם לדעתי יש להן תפקיד אחר מזה שצייץ גריס. ראו על כך בפרק השישי, סעיף ב.

29 קל להיווכח כי ההדרכה השביעית כוללת יחידות ספרותיות עצמאיות נוספות, וזאת לאור הימצאותם של נוסחי פתחה (כגון: 'העתק מכ"י אדומ"ר בעצמו') וסיום (כגון: 'סליק') המובאים במהלכה. גם הדרכה ב' וזהה לתוספת הדרוש שבאחד מנוסחי הנהגות נהום מצ'רנוביל. ראו על כך: שגיב, תיקון הברית ושיח הסגפנות, עמ' 378.

30 ראו על כך בפרק השני, סמוך להערה 92.

31 לק"ת השלם, 'דברים אחדים'.

בשנת תשס"א נדפס בירושלים הספר 'ליקוטי תורה השלם', שהוא סינתזה של נוסח הדפוס הישן עם שישה כתבי יד שעמדו בפני המהדיר.³² מהדורה זו זכתה לשיתוף פעולה של כמה מחצרות צ'רנוביל, אשר מסרו למחבר כתבי יד שהיו ברשותן, ובכך נקבע למעשה 'ליקוטי תורה השלם' כמהדורה סמכותית לדברי התורה של מרדכי מצ'רנוביל. הסינתזה בין הדפוס הישן לכתבי היד הובילה לכך שב'ליקוטי תורה השלם' יש יותר מחטיבה אחת של הנהגות. בלב מרבית נוסחי ההדרכות בדפוס ובכתב יד מופיעים 'תיקוני תשובה' ל'פגם הברית' הכוללים הקפדה על תעניות ערב ראש חודש, תעניות שובבי"ם,³³ מתן צדקה ביום שישי במוקד ואמירת כל ספר תהלים ברצף ביום שבת לפני תפילת שחרית. מערכת זו של 'תיקוני תשובה' מובאת גם באחד מנוסחי ההנהגות של נחום מצ'רנוביל אשר נדפסו בימיו של ר' מרדכי, אך לדעתי ר' מרדכי הוא שחיבר אותה. על כל פנים, ברור שר' מרדכי הוא שביסס את מערכת תיקוני התשובה הזאת כמרכיב מרכזי באתוס שהנחיל לצאצאיו ולחסידי.

יותר מכל צדיקי צ'רנוביל, סגנונו של ר' מרדכי מגומגם, ולא פעם דרושיו מעורפלים וקשים להבנה. ייתכן שיש להסביר זאת בעומק המושג ובקוצר המשיג, אך גם ייתכן שהדרושים נבנו על הפלגות רטוריות שאינן עומדות תמיד על יסודות תאולוגיים מוצקים. הספר נחשב קשה גם בעולם החסידי, וביטוי לכך יש בהערות הרבות של המהדיר של 'ליקוטי תורה השלם', שבהן הוא מודה כי לא ירד לעומק דעתו של ר' מרדכי. ייתכן שקשיי ההבנה שעורר הספר אצל הקוראים אף מסבירים את העובדה שלא קיבל מעמד קנוני כפי שקיבל 'מאור עינים'.

32 עורכי 'ליקוטי תורה השלם' סימנו אותם מ'כתב יד א' ועד 'כתב יד ו'. צילומים של שלושה מכתבי היד האלה נמצאים בספרייה הלאומית בירושלים: 'כתב יד א' (סל"י, המחלקה לכתבי יד, Heb. 8⁷) [סיגנטורה במכון לתצלומי כתבי יד: B 246], עמ' 1א-238, 126-127ב), 'כתב יד ב' (כתב יד מאוסף משה גדליה ראטה [סל"י, F 73857]), 'כתב יד ד' (כתב יד בני ברק, מכון 'תשא' [סל"י, PH 4870]). 'כתב יד ג' שייך לאדמו"ר מרחמיסטריווקה"ב ואינו מצוי בספרייה הלאומית בירושלים. יש לי צילום של חלק ממנו. את 'כתב יד ה' ו' כתב יד ו' אינני מכיר. נוסף על כתבי היד האלה, מצוי בספרייה הלאומית בירושלים כתב יד נוסף שכנראה לא עמד בפני עורכי המהדורה, ובו תורות של ר' מרדכי. הכוונה לכתב יד מספריית משה גדליה ראטה (סל"י, F 73869). אמנם בפתיחתו של כתב היד מצוין כי הוא כולל מאמרים של מרדכי מצ'רנוביל, אך חלקו הראשון כולל דברי תורה של ר' אברהם 'המלאך', כפי שנדפסו ב'חסד לאברהם'. דברי תורה של ר' מרדכי מובאים רק בדפים יא ע"א-טז ע"ב, ואין בהם חידוש ביחס לדפוס של לק"ת השלם. את התורה המובאת בדפים יז ע"א-יט ע"א לא מצאתי בלק"ת השלם, ואם היא של ר' מרדכי הרי זו תורה שלא נודעה עד כה. את דברי התורה בדפים כ ע"א-כח ע"א, הכתובים בכתב יד שונה ומטושטש – לא הצלחתי לזהות.

33 שובבי"ם הם ראשי התיבות של שמות הפרשות הראשונות בחומש שמות. בשכונות וחורף שבהן נקראו הפרשות הללו, נהגו במקומות רבים לקיים מנהגי תשובה ותעניות, שלחן יוחסו גם משמעויות קבליות.

בתקופת הנהגתו של ר' מרדכי, דהיינו בשליש הראשון של המאה התשע-עשרה, בלטו בפלכים הצפוניים צדיקי חב"ד, קרלין ולחוביץ. בפלכי הדרום חיו עדיין כמה מהצדיקים שהיו קרובים לאביו ר' נחום – ברוך ממז'בוז', אברהם 'המלאך' ולוי יצחק מברדיצ'ב. נוסף עליהם יש לציין גם את נחמן מברסלב, שהתבלט בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה. בשנים 1815–1825 נחשב אברהם יהושע קשל מאפטה לזקן הצדיקים, כלומר למנהיג הלא מוכתר של צדיקי אוקראינה, ולאחר פטירתו נחשבו מרדכי מצ'רנוביל, ישראל מרוז'ין ומשה צבי מסוורין לצדיקים הבולטים בפלכי הדרום.³⁴ ב-1837 נפטר מרדכי מצ'רנוביל, וב-1838 נפטר משה צבי מסוורין. ב-1838 נאסר גם ישראל מרוז'ין, ולמעשה מאז ועד לשחרורו ב-1840 ויציאנו מרוסיה שנה לאחר מכן, כבר לא תפקד כמנהיג ציבור.³⁵ אפשר אפוא להצביע על חילופי משמרות בהנהגה התסידית באוקראינה לקראת סוף שנות השלושים של המאה התשע-עשרה.

ג. בין ר' נחום לר' מרדכי

נחום מצ'רנוביל מתואר כמי שכל חייו התאפיינו בעוני, גם לאחר שהתקבל כמגיד בצ'רנוביל. דוגמה לכך היא הידיעה כי בשל מצבו הוא נאלץ למשכן את 'ספר חסידים' שלו.³⁶ לעומתו, מרדכי מצ'רנוביל נחשב לאחר הצדיקים הראשונים שאימצו סגנון חיים והנהגה מלכותיים. סגנון חיים ראוותני זה של הנהגה צדיקית כלל צבירת נכסים חומריים והנהגה תקיפה, שהתבטאו כאמור בגביית כספים תקיפה. דרך מלכותית כזאת הייתה דרכם של לא מעט צדיקים באוקראינה בימיו של ר' מרדכי, ביניהם ברוך ממז'בוז' וישראל מרוז'ין,³⁷ ואין לדאוג רק כביטוי לתאוות ממון אנושית, אלא גם כגורם מלכד ומגבש בחברה היהודית במציאות של המאה התשע-עשרה: הפאר והתקיפות המלכותיים שהפגינו צדיקים ומשפחותיהם העצימו את מעמדם בעיני חסידים והגבירו את ההערכה כלפיהם.

משכילים וחוקרים שהושפעו מהם הדגישו את ההבדלים בסגנון החיים של ר' נחום ושל בנו ר' מרדכי, וראו בדרך החדשה ביטוי מובהק ל'ירידתה' של התסידות במאה התשע-עשרה. הן ר' נחום והן ר' מרדכי הוצגו כמי שאין בתורתם כל חידוש. ואולם העדר החידוש, אשר לא נוקף לחובתו של ר' נחום המשתייך לשלב הראשון המשובח, נתפס כביטוי ל'דילדול הרוחני הגמור' שאפיין את השלב השני המגונה. שניהם תוארו כצדיקים 'מעשיים', אך אצל ר' נחום התפרשה תכונה זו כפשטות תמימה ואילו אצל

34 גוטלבר, זיכרונות ומסעות, א, עמ' 189–190.

35 אסף, דרך המלכות, עמ' 180–196.

36 הורודצקי, נחום מצ'רנוביל, עמ' 23.

37 אסף, דרך המלכות, עמ' 303–336.

בנו הוצג הדבר כביטוי לחומרות ולריקנות רוחנית, בחינת 'תורתו הצנומה ופרנסתו הרחבה'.³⁸ כלומר, ההשקפה בדבר התנוונותה של החסידות הובילה לשיפוט מנוגד של תכונות דמות שהיו אצל ר' נחום ואצל בנו ר' מרדכי.

במובן זה יש לראות בר' מרדכי את האחראי העיקרי לדימויה השלילי של שושלת צ'רנוביל. כמו בהקשרים פולמוסיים אחרים, גם הניגוד בין ר' נחום לר' מרדכי הומחש באמצעות תיאור כלי התחבורה של כל אחד מהם.³⁹ ר' נחום הוצג על ידי הורודצקי כמי שהיטלטל בדרכים בעגלה פשוטה, המסמלת את הפשטות של החסידות בראשיתה. לעומת זאת ר' מרדכי, אשר ישב בחצרו, ציפה שחסידיו יטלטלו עצמם אליו, וגם כשיצא ממנה לעתים, עשה זאת במרכבה מפוארת המסמלת את דרכו המלכותית.⁴⁰

דרך המלכות אינה רק מציאות עובדתית המתוארת על ידי חוקרים או השמצה של משכילים, אלא גם אתוס שהוכר על ידי החסידים עצמם, וניתנו לו הצדקות פנימיות – הגיוגרפיות (על 'פורנות לצדקה' של הצדיקים) ועיוניות (כדוגמת 'עבודה בגשמיות').⁴¹ גם ההבדל בין ר' מרדכי לבין ר' נחום אביו אינו בא לידי ביטוי רק במתקפות משכיליות אלא מצוי בהגיוגרפיה הצ'רנובילית עצמה. במסורת שהביא ציקרניק מפי יצחק מסקווירה, הוא סיפר כי בנו הבכור של נחום מצ'רנוביל, ר' משה, שנפטר בדמי ימיו, נהג בעשירות, ולאחר פטירתו הלישינו לר' נחום כי ר' מרדכי 'מתנהג את עצמו בגדלות ובעשירות עוד הרבה יותר מאחיו שנפטר'.

וכאשר בא [נחום מצ'רנוביל] לבית בנו המגיד הנ"ל [מרדכי מצ'רנוביל] אמר לו: 'הנה אומרים עליך שיש לך כלי כסף וכלי זהב ומורי שעות הרבה, הראני נא אתם'. והוכרח המגיד להראות כל התפצים שלו לאביו הקדוש. אמר לו אביו: 'על מה ולמה הם נחוצים לך?'. השיב לו המגיד: 'הנה הגמרא מתארת ומספרת מעשרו של רבי, שהיה רב מאד כידוע. ולסוף איתא במס' כתובות (בבלי כתובות קד ע"א) כי בשעת פטירתו של רבי זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה ואמר: "לא נהניתי אפילו באצבע קטנה" [...] וקשה, אם לא נהנה מעודה? כלום, על מה ולמה היה לו כל העושר שלו? אלא ע"כ [על כתף]

38 דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 309 (בכותרת המשנה של פרק 44). אצל היסטוריונים אחרים ראו במבוא, הערה 62 בספר זה.

39 דוד אסף הציג בהקשר זה סיפור על מפגש בין ישראל מרוח' לבין מאיר מפרמיש'ן (אסף, דרך המלכות, עמ' 34–35).

40 הורודצקי, חסידות והחסידים, ג, עמ' פז. אינטרס פולמוסי זה מסביר כנראה את התעלמותו של הורודצקי מכך שדווקא ר' מרדכי נודע בנסיעותיו הרבות לקהילות, ולעומתו, צדיקים שנחשבו 'רוחניים' הרבה יותר, כמו המגיד ממזריץ' ורש"ז – דווקא מיעטו בנסיעות.

41 דברי תורה צ'רנוביליים בכל הדורות המצדיקים את עושרו של הצדיק: מאור עינים, עמ' שמד (על דבריו אלה של נחום מצ'רנוביל ראו גם: מאהלר, דברי ימי ישראל, ג, עמ' 269–270); לק"ת השלם, תולדות, עמ' סה; קהלת דוד, חיי שרה, עמ' נד–נה; ספר החסד, עמ' 86.

מסתמא גם בזה יש דרך לעבודת הבור'ת'. אז הלך ר' נחום מבית בנו המגיד הנ"ל שמח וטוב לב. ונתן ידיו על גופו הקדוש ואמר 'שישו בני מעי שישו' (בבלי בבא מציעא פג ע"א).⁴²

למרות הסיפא של הדברים, שלפיהם ר' נחום שמח על הנהגתו של בנו, הרי ההגיגה הפריה החסידית אינה מסתירה שסגנון החיים של ר' מרדכי לא היה לרוחו של ר' נחום אביו.

במובנה המצומצם כמתחם מגורים, אין כל ראייה לקיומה של חצר בצ'רנוביל בימי של נחום מצ'רנוביל, והדבר עולה בקנה אחד עם מה שנראה כאורח חיים של צמצום שאפיין אותו. לכל הדעות, ר' מרדכי שינה מדרכו של אביו ונהג מלכות, ויש להניח שהתגורר בבית מידות. ואולם גם אין כל ראייה לכך שהוא התגורר בחצר מלכותית כדוגמת התצורות הרוו'ניות. בשושלת צ'רנוביל הופיעו המתחמים הפיזיים של התצורות רק למן הדור השלישי. המוסכמה המשכילית הקושרת בין הנהגה מלכותית לבין חצר מפוארת משקפת אולי את התצורות המלכותיות של המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ואילו ייחוסה לתקופתו של ר' מרדכי הוא כנראה אנכרוניסטי ואפשר שהוא ביטוי להבחנה פשטנית בין צדיקות רוחנית לצדיקות מלכותית-חומרנית.⁴³

בדרך המלכות נהגו גם כמה מצאצאיו של מרדכי מצ'רנוביל. דוגמה לצדיק עשיר הוא אברהם מטריסק. יש מסורות על התצר המפוארת שהקים, ובחקירה שניהלו נגדו שלטונות פולין בשנות החמישים של המאה התשע-עשרה הציגו אותו החסידים כעשיר כל כך, עד שאין הוא זקוק לגבות כספים במסעותיו לקהילות (אלא להוצאות נסיעותיו), ואף מרעיף מממונו לצדקה. לפחות על שניים מבניו יש מסורות כי היו עשירים.⁴⁴ גם יעקב ישראל מצ'רקאס נחשב צדיק מלכותי. אבל המפורסם בעושרו בין צדיקי צ'רנוביל היה דוד מטלנה, אשר על תצרו המפוארת והנהגתו המלכותית יש עדויות ומסורות רבות.⁴⁵ מקור הרושם שנוצר על עושרם של צדיקים אינו רק בהפרזות חסידיות ומשכיליות, אלא גם ביחסם של השלטונות. עצם העובדה שכמה מצדיקי צ'רנוביל

42 ציקרניק, סיפורים ומאמרים יקרים, עמ' 27. למקבילות לסיפור ראו: נגאל, סיפורי חסידות צ'רנוביל, עמ' 105-106. הסיפור צוטט וגדון אצל: אסף, דרך המלכות, עמ' 305-306.

43 רדנסקי, דוד מטלנה, עמ' 150-151.

44 על הונו של ר' אברהם אפשר אולי ללמוד מהעובדה שנכדו, ר' מרדכי זוסיא, ירש 100,000 רובל מאביו, מנתח-נחום מטריסק-בריסק, כאשר האב לא נודע כצדיק מלכותי במיוחד, ואף לא הספיק לתפקד כצדיק זמן רב (שפרבר, מברדיצ'ב עד ירושלים, עמ' 23). על עושרו של מרדכי מקחמיר: בקמיסטר, סיפורי נפלאות מגדולי ישראל, עמ' רמח. ייתכן שיעקב אריה לייב מטריסק הצליח להשיג תעודה של סחור מהגילדה הראשונה (גדולת מרדכי, עמ' מ), ואולי הדבר מעיד על רכוש.

45 להפניות רלוונטיות ראו רדנסקי, דוד מטלנה; שגיב, עבודת דוקטור, עמ' 76 הערה 113.

(לדוגמה, דוד מטלנה ונחום ממקארוב) נחשבו לסוחרים מהגילדה השנייה מעידה על כך שהיה להם ממון די הנדרש להגדרה זו.⁴⁶ עושרן של כמה מהחצרות לא התבטא רק בפאר של החצר עצמה ובהנהגותיו המלכותיות של הצדיק, אלא גם באורח חיים ראווה ובבזוני של צאצאיו, כפי שיתברר בהמשך.

הביקורת המשכילית על 'דרך המלכות' יצרה תמונה אחידה של הצדיקים באוקראינה הנהנים משפע חומרי. ואולם לצד חצרות טלנה, טריסק, הורנוסטיפול המוקדמת ומקארוב המאוחרת שנהנו משפע חומרי ונהגו במלכות, היו חצרות צ'רנוביל, סקווירה ורחמיסטריווקה, שאולי פעלו במתחם פיזי של חצר עם מנגנון מנהלי ובעלי תפקידים, אך קשה יותר לאפיין כמלכותיות מבחינת מצבן הכלכלי והתודעה העצמית של צדיקהן.

ד. ר' נחום ור' מרדכי מול ההתנגדות לחסידות

אתגר מרכזי של החסידות בעשורים האחרונים של המאה השמונה-עשרה היה המאבק על עצם קיומה והגדרתה העצמית אל מול ההתנגדות – הן ר' נחום הן ר' מרדכי היו מושא למתקפות מתנגדים. בניגוד לתלמידים אחרים של המגיד ממזריץ', נחום מצ'רנוביל אמנם לא עמד במוקד המאבק, אך על פי מסורות חסידיות, הורר לפחות פעם אחת מבימת הדרשן על ידי מתנגדים, ובפעם אחרת אף נאסר בשל הלשנה.⁴⁷ קשה לדעת מהו הבסיס העובדתי למסורות האלה, אבל אין ספק כי הוא היה מעורב במידה כלשהי במאבקי החסידים והמתנגדים (גם אם לא היה פעיל בהם), שכן הוזכר לגנאי בכתבי הפולמוס המתנגדיים שכתבו דוד ממקוב וישראל לָפֶל. דוד ממקוב מתארו באופן נלעג בספרו 'זמיר עריצים' (תקנ"ח), כצדיק אשר הפונים אליו מוזהרים שלא יוכל לסייעם כיוון שהוא 'זקן וישיש וחלש וישאווהו על כתף יסבלוהו וינחווהו תחתיו ויעמוד, ממקומו לא ימיש אף יצעק אליו ולא יענה, מצרתו לא יושיענו [...] מה לכם לאבד ממון שלכם בחנם ויגיעתכם לריק ליתן להשוטים'.⁴⁸ ר' נחום ור' מרדכי גם יחד מוזכרים

46 סוחר מהגילדה השנייה – תואר רוסי המצביע על עיסוק ועל מצב כלכלי והמקנה זכויות מסוימות. על התנאים לרישום כסוחרים ברוסיה, ועל צדיקים שעשו זאת: אסף, דרך המלכות, עמ' 127–128.

47 הורדצקי, חסידות והחסידים, ב, עמ' סז. גם דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 200, מביא מסורת זו מדברי הורדצקי ומערך כי זו מסורת משפחה. דוגמאות למסורות חסידיות על מאסרו של ר' נחום: בית ישראל, עמ' 18–19; גוטמן, מגיבורי החסידות, עמ' ז-ח; הגדה עם פירוש ארבעה אופני הקדוש, עמ' 104–105; סיפורי הרמ"ח, עמ' קנג; דער הייליגער מאור עינים, עמ' רכז-רמב.

48 וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ב, עמ' 216.

לגנאי ברשימות של ראשי החסידות שהביא דוד ממקוב ב'שבר פושעים', ולימים כמעט כולם גם הובאו אצל ישראל לְכָל ב'ספר ויכות'. עם כל שוליותם של האזכורים האלה, אשר נכתבו לפני 1798, הרי עצם אזכורו של ר' מרדכי ברשימות האלה מעיד על מרכזיותו, לצד צדיקים כגון לוי יצחק מברדיצ'ב, שניאור זלמן מלאדי (רש"ז), ואולי אף אלימלך מליז'נסק, וניתן גם להסיק כי הוא תפקד כצדיק עוד בימיו של אביו.⁴⁹ ר' מרדכי אף מוזכר בלי אביו ב'זמיר עריצים' (תקנ"ח) לצד 'התווה' מלובלין ומרדכי מנס'חין, ונאמר עליו כי 'לאחרונה יסע מאסף לכל המחנות, לזנב כל הנכשלים', עיף ויגע ולא ירא את האלהים.⁵⁰ ר' מרדכי הוא גם אחד מארבעת הצדיקים (לצד שמואל מאמ'דור, מרדכי מלחוביץ ורש"ז) שהזמין ישראל לְכָל לחיכות עמו, ואיים שאם יסרבו – יתבע אותם לדין המדינה.⁵¹ גם כאשר לד' מרדכי יש מסורות כי נאסר בשל הלשנות מתנגדים, ואף שנאסר עם צדיקים נוספים בפרשת מאסרו הראשון של רש"ז ב-1798, אך אין לכך ביסוס.⁵²

49 שם, עמ' 101–102, 288. וילנסקי מעלה את האפשרות שהרשימה של דוד ממקוב חוברה בתקמ"ז (שם, עמ' 101–102 הערה 25), אך מהסס בעניין זה כיוון שר' מרדכי היה אז רק בן שבע עשרה, ואולם נמטר שאת אחד מדברי התורה שלו אמר ר' מרדכי 'בילדותו בהתחברו עם החסידים' (לק"ת השלם, עמ' ריג).

50 וילנסקי, שם, עמ' 210.

51 שם, עמ' 275.

52 אלטר שפירא, באהלי צדיקים, טשערנאוויץ תרצ"ו, עמ' עז–עט; קלפהולץ, אדמו"רי טשערנוביל, עמ' רב–רג. על המאסר כביכול של 1798: דובנוב, תולדות חסידות, עמ' 262; כרם חב"ד, 4 (תשנ"ב), עמ' 18–19.

השושלת: בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות פורש את קורותיה של אחת השושלות החסידיות החשובות ביותר ברוסיה הצארית במאה התשע עשרה. אדמו"רי צ'רנוביל, שחצרותיהם שכנו בעיירות רבות באוקראינה, הקימו אלפי חסידים ומעריצים, אך גם היו מושא לביקורת חריפה מצד מתנגדי החסידות ויעד לחקירות ולמעקבים מצד השלטונות. סאגה משפחתית נפתלת, הנהגת ציבור שנויה במחלוקת, כריזמה ובשורה של התחדשות דתית – כל אלה מתוארים במחקר מקיף זה, המשרטט ביוגרפיה קבוצתית של 'משפחה מלכותית' ושל חסידיה על רקע ההיסטוריה רבת התפוכות של היהודים ברוסיה.

השושלת גם בוחן ביסודיות ובגישה חדשנית את סימן ההיכר הבולט ביותר של החסידות בכללה – הירושה המשפחתית של האדמו"רות והתהוות השושלות. הספר מתאר את אופני ההורשה בתוך משפחות הצדיקים, את דעיכתן של חצרות ישנות והקמתן של חצרות חדשות, ואת הניסיונות לגבש זהות שושלתית ומסר רוחני ייחודי. מתוך הדיון בשושלת צ'רנוביל מנסה הספר לפענח את סוד הקסם של תנועת החסידות בתקופה שבה הגיעה לשיא כוחה ואת החיוניות של השושלות ושל הצדיקים שעמדו בראשן.

ד"ר גדי שגיב הוא חבר בסגל האוניברסיטה הפתוחה, והיה עמית מחקר בתכנית 'עמיתי בובר' באוניברסיטה העברית בירושלים.

על העטיפה: יהודית ילין-גינת, ריקוד חסידי (קולאז', 1983); באדיבות משפחת גינת.

0 01850000642 2
דאנאקוד 185-642

מחיר מומלץ: 141.60
תאריך הופעה: יוני 2014

